

Передне слово

В українській історії й історії українського жіноцтва Ольга Петлюра є видатною особистістю, проте, крім окремих фактів біографії, її життєпис залишається маловідомим, переважно через відсутність, втрату чи розпорошеність по різних країнах джерел для вивчення її життєвого шляху. Найбільш доступною просопографічною інформацією виявились листи Ольги Петлюри в державних та приватних архівах України, Канади, Чехії і США, котрі впродовж багатьох років збирала й систематизувала авторка реконструкції життєвого шляху визначної жінки. Листи значною мірою можна вважати автобіографією, а особисті листи жінок з їх специфічною деталізацією описуваних фактів та емоційною забарвленістю становлять важливе джерело для вивчення біографій непересічних особистостей.

Для історичної реконструкції життєпису Ольги Петлюри її листи дають сутнісну біографічну інформацію, найбільше уявлення про її світоглядні позиції, ціннісні орієнтації, спосіб життя, поведінку в екстремальних ситуаціях, коло спілкування, інтереси, уподобання. Унадзвичайно цікавих та ґрунтовних, політично зрілих, особистих малих і великих листах-сповідях, листах-проповідях, листах-міркуваннях і звичайних побутових листах О. Петлюри відтворена її неповторна особистість, відображено освітній та загальнокультурний рівень, шляхетність, благородство жінки з активною громадянською позицією, котра була вірною дружиною та люблячою матір'ю.

В особистих, з високим ступенем сповідальності, моно- та політематичних листах О. Петлюри її емоційність та суб'єктивність суджень перемежуються із висновками зрілого політика й громадської діячки, відданої ідейній та політичній

доктрині Української Народної Республіки. В них висвітлено неповторні особливості авторки епістолярію, силу духу вольової жінки, витривалість у найскладніших життєвих обставинах, її характер, що відігравав важливу роль в утвердженні глибокого патріотизму, ідейності, величі та гідності жінки в найскладніших умовах УНРівської політичної еміграції в Європі.

У рукописній кореспонденції Ольги Петлюри занотовано факти, епізоди, моменти, роздуми, пов'язані з діяльністю генія української нації — Симона Петлюри очима його дружини, а потім — удовиці. У її листах зафіксовано важливі події щодо організації напруженої інтелектуальної праці українських політиків, учених, військовиків, громадських і культурних діячів на еміграції, висвітлено важливі громадсько-політичні події, серед яких й ті, до яких вона була причетна або брала безпосередню чи опосередковану участь, подано нові факти для глибшого пізнання історії української політичної еміграції в Європі 20–50-х років ХХ ст., тому її листи можна вважати своєрідним літописом «самовидця».

Листи О. Петлюри подано за автографами, повністю, без купюр, зі збереженням орфографії і пунктуації оригіналу.

Усі листи упорядковано за хронологічним принципом. Авторське датування листа міститься в кінці тексту або окремої частини документа, відповідно до оригіналу. За відсутності авторського датування воно встановлено упорядницею на основі змісту документа.

На початку кожного листа подано його порядковий номер, інформацію про адресата, місце написання й датування документа. Нечитабельні елементи позначено у квадратних дужках [нерозб.], а скорочені слова відновлено у квадратних дужках [].

Зважаючи, що основна маса використаних джерел вперше вводить до наукового обігу, цитування документів відбувається зі збереженням орфографії і пунктуації оригіналу. Цитати наведено в аутентичному варіанті.

Більшу частину епістолярію становлять листи О. Петлюри, адресовані родині Степана Сірополка, схоронені у Празі його донькою і племінницею Ольги Петлюри — Олександрою

Сірополко, яка передала їх упорядниці, що зберігала їх, а в останній час за її дорученням відбувається передавання документів до Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Листи О. Петлюри до Лідії і Валентина Садовських, а також Івана Рудичіва зберігаються у Центральному державному архіві громадських організацій і об'єднань України, до Параски й Михайла Єреміївих, а також до Доріс Янди — у Бібліотеці та Архіві Канади, до Михайла Садовського — у Військово-історичному музеї та архіві Української вільної академії наук у Канаді.

Біографічна інформація осіб, прізвища яких згадано тільки в життєписі, вміщена у цьому ж розділі, якщо ж ті самі прізвища є і в епістолярії, то деталізована інформація про них подана в коментарях до листів.

Працюючи впродовж тривалого часу над пошуком документів і матеріалів для написання життєпису О. Петлюри, а також над пошуком листів, упорядкуванням та коментарем до них, важливою була велика й різноманітна підтримка багатьох добрих людей, яким щиро завдячую за допомогу в підготовці цієї праці.

Найбільшу ж подяку приношу св. пам. Олександрі Сірополко (Прага, Чехія), св. пам. Анатолію Кентію (Київ, Україна), українському історичному й архівісту, св. пам. Ярославу Скрипнику (Едмонтон, Канада), св. пам. Ярославі Йосипишин, директорці Української бібліотеки ім. Симона Петлюри у Парижі (Франція), Надії Миронець, докторці історичних наук, професорці (Торонто, Канада), Ірині Матяш, докторці історичних наук, професорці (Інститут історії України НАН України, Київ), Марині Палієнко, докторці історичних наук, професорці (Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка, Київ), Олені Подобед, докторці історичних наук, професорці (Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, Київ), науковиці Ларисі Воробей, директорці (Чернігівський обласний державний архів, Чернігів), Оресту Цапу, професору (Університет Манітоба, Вінніпег, Канада), Андрію Савчуку, архівісту (Бібліотека і Архів Канади, Оттава, Канада), Олесі Зарембі, науковій

співробітниця (Університет Торонто, Канада), Тамарі Скрипці, літературознавиці, архівістці (Музей-архів імені Дмитра Антоновича Української вільної академії наук у США, Нью-Йорк), Людмилі Шпілевич, науковій співробітниці (Нью-Йоркська публічна бібліотека, США), Іроїді Винницькій, архівістці (Українсько-канадський дослідно-документаційний центр, Торонто, Канада), Божені Гембатюк, адміністраторці (Українсько-канадський дослідно-документаційний центр, Торонто, Канада), Галині Остапчук, завідувачці бібліотеки (Український інститут Св. Володимира, Торонто, Канада), Валентині Родак, канадсько-українській громадській діячці (Торонто, Канада), Марії Бойко-Дяконов (Британська Колумбія, Канада), Галині Яровій, директорці (Музей гетьманства, Київ), Ользі Волковій, директорці (Запорізька обласна універсальна наукова бібліотека, Запоріжжя), Наталії Марченко, науковиці (Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського, Київ), письменниці та поетесі, Ярославу Матросову, краєзнавицю й інженеру (Дніпро), Володимирі Петлюрі (Гамільтон, Канада), Тамарі Скрипник (в заміжжі Яровенко, Торонто, Канада), Анатолію Гришку, історикі і краєзнавицю (Чернігів), Софії Титаренко (Торонто, Канада).

Таїсія КІВШАР,

доктор історичних наук, професор,
Дійсний член Наукового товариства
ім. Т. Шевченка в Канаді
(Торонто, Канада)

**ЖИТТЄПИС
ОЛЬГИ ПЕТЛЮРИ**

Після проголошення незалежності України активізувалось вивчення історії української політичної еміграції в Європі першої половини ХХ ст., до наукового обігу повернуто імена визначних українських державних, політичних, громадських діячів, науковців, письменників і мистців, біографічну інформацію політичних емігрантів, які за межами своєї вітчизни сприяли розвитку світового та європейського українства.

Вітчизняна історіографія збагатилася дослідженнями життєписів УНРівського покоління жінок, які на чужині продовжували розвивати ідеї української державної незалежності, ставали борчинями за краще майбутнє для України, життя яких стало прикладом героїзму й патріотизму для багатьох поколінь українського жіноцтва.

Талановиті організаторки старшого й молодшого покоління жінок УНРівської політичної еміграції активізували світовий жіночий рух, ініціювали створення українських міжнародних жіночих громадських союзів, засновували й очолювали українські жіночі організації в різних державах світу, ставали активними учасницями українського жіночого руху на еміграції. Життєписи жінок УНРівської політичної еміграції доповнюють історію українського жіноцтва, сприяють визначенню його ролі у збереженні національної ідентичності українських емігрантів багатьох поколінь.

Привертають увагу дослідження життєвого шляху жінок УНРівської доби поетеси, публіцистки, літературного критика й діячки Організації українських націоналістів Олени Теліги¹,

¹ Миронець Н. І злитись знову зі своїм народом. Біографічний нарис// Теліга О. О краю мій...: твори, документи, біографічний нарис. — 2-ге вид., випр. і допов. — К.: Вид-во

педагогині, письменниці, літературознавиці та діячки українського жіночого руху світу Софії Русової², письменниці, мисткині, докторки філософії Галі Мазуренко³, малярки, скульпторки, письменниці, поетки та громадської діячки Оксани Лятуринської⁴, поетеси Лесі Петлюри⁵ та ін.

Проте майже поза увагою залишаються життєписи перших леді УНРівської доби, дружин українських державних, політичних і громадських діячів періоду Української революції 1917–1923 рр., які були освіченими, інтелігентними, з патріотичною громадянською позицією і дипломатичними здібностями, очолювали жіночі організації українського зарубіжжя, сприяли державницькій діяльності своїх чоловіків, забезпечували побут родин та виховували національно свідомих дітей, продовжувачів боротьби за незалежну українську державу, які активно формували імідж України у світі в 40–80-х рр. ХХ ст.

Останнім часом спостерігаються спроби привернути увагу до біографічної інформації перших леді УНРівської доби, коли формувалися передумови для створення основи інституту першої леді в Україні, коли дружини державних діячів ставали публічними особами, які закладали основи жіночої громадської дипломатії, стверджували позитивний образ українки в уявленні міжнародної спільноти, забезпечували створення позитивного образу своїх чоловіків — Марії-Івонни Грушевської, однієї з перших українських вчительок Перемишля, перекладачки,

ім. Олени Теліги, 2006. — С. 311–400; Червак Б. Олена Теліга: Життя і творчість. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. — 59 с.

² Коваленко С., Пінчук І. Освітня діяльність і педагогічні погляди Софії Русової. — Ніжин, 1998. — 216 с.

³ Качуровський І. Про Галю Мазуренко та її творчість/ Променисті силуетки: лекції, доповіді, статті, есеї, розвідки. — К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008. — С. 428–436; Мазуренко Галя (1901–2000). Вибране/ Г. Мазуренко; упоряд. Н. Миронець. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2002. — 248 с.

⁴ Чернихівський Г., Чернихівська В. Оксана Лятуринська: життя і творчість. — Кременець-Тернопіль: Малий видавничий дім, 2002. — 289 с.

⁵ Михальчук В. Єдина донька Симона Петлюри/ В кн.: Симон Петлюра та його родина: до 70-річчя його трагічної загибелі: док. і мат. / за ред. В. Михальчука. — К.: Рада, 1996. — С. 102–135; Ківшар Т. Життєпис Лесі Петлюри/ В кн.: Петлюра Л. Народі мій, улюблений... / підготов. до вид., передне сл., упорядкув., життєпис і комент. Т. Ківшар.; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. — К., 2008. — С. 11–60.

учасниці Всеукраїнського національного з'їзду (квітень, 1917), голови Української національної ради жінок у Кам'янці-Подільському (1919), учасниці конгресів Міжнародної жіночої ліги миру і свободи (Женева, 1920; Дрезден, 1923)⁶, Олександрі Скоропадської, української аристократки⁷, Розалії Винниченко, лікарки, хранительки архіву Володимира Винниченка⁸, Ольги Петлюри, педагогині, громадської діячки, хранительки архіву Симона Петлюри, яка сприяла увічненню його пам'яті⁹, Марії Лівницької, української письменниці, мемуаристки, громадської і політичної діячки, голови Союзу українок-емігранток у Польщі¹⁰, Домініки Огієнко¹¹, вчительки.

Більшість джерел для дослідження діяльності перших леді УНРівської доби важкодоступні, розпорошені по державних і приватних архівах країн їх проживання, куди вони разом зі своїми чоловіками й дітьми змушені були виїхати на еміграцію, рятуючи життя своєї родини через несприятливі політичні обставини в Україні. З цієї та інших причин у сучасному історіографічному

⁶ Білокінь С. Грушевська Марія Сильвестрівна // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Ін-т історії України НАН України. — К.: Наукова думка, 2004. — Т. 2: Г–Д. — С. 230.

⁷ Незвичайна жінка в долі незвичайної людини. — День. — 21 березня, 2008; День — 28 березня 2008.

⁸ Кучерук О. Доктор медицини Розалія Ліфшиць-Винниченко / Історична правда. — 3 березня, 2020. [Назва з екрана]. [Електронний ресурс]. [Режим доступу] <https://www.istpravda.com.ua/artikles/5e5df55e41918/>; Кучерук О. Доктор медицини Розалія Ліфшиць-Винниченко. В кн.: Кіпіані В. Країна жіночого роду. — К.: Віват. — С. 24–35.

⁹ Сохацька Є. Дружини державників: Ольга Петлюра і Домініка Огієнко. — 2012. — С. 42–48. [Назва з екрана]. [Електронний ресурс]. [Режим доступу] elar.kpnu.edu.ua/8081/xmlui/handle/123456789/3748

¹⁰ Горобець О. Слідами одного весілля у сільській глибинці / Liga.net. — 25 січня, 2019/ [Назва з екрана]. [Електронний ресурс] [Режим доступу] <https://blog.liga.net/user/ogorobets/article/32267/>; Лівницька М. На зламі двох епох: спомини. — Нью-Йорк, 1972. — 335 с.; Шевелева М. Марія Лівницька — перша леді України «у вигнанні» / Український інтерес. — 9 квітня, 2024. [Назва з екрана]. [Електронний ресурс] [Режим доступу] <https://uain.press/blog/maria-livitska-persha-ledi-u-vygnanni-102121>

¹¹ Сохацька Є. Дружини державників: Ольга Петлюра і Домініка Огієнко. 2012. — С. 42–48. [Назва з екрана]. [Електронний ресурс]. [Режим доступу] elar.kpnu.edu.ua/8081/xmlui/handle/123456789/3748 Сохацька Є. Пам'ять про високий обов'язок : дружини державників: Ольга Петлюра і Домініка Огієнко. [Назва з екрана]. [Електронний ресурс]. [Режим доступу] <http://incognita.day.kiev.ua/olga-petlyura.html>

дискурсі відсутні праці, присвячені комплексному вивченню життєписів перших леді УНРівської доби, а також існуванню інституту першої леді Української Народної Республіки.

Серед перших леді УНРівської доби особливу увагу привертає Ольга Петлюра, дружина голови Директорії Української Народної Республіки (травень 1919 — листопад 1920), голови Директорії Української Народної Республіки в екзилі (листопад 1920 — травень 1926), перша леді-удовиця (травень 1926 — листопад 1959). Відсутність в українських архівах фондів, що містили б систематизовані документи про життєвий шлях й діяльність О.Петлюри, розпорошеність документів і матеріалів по архівах України, Чехії, Польщі, США та Канади, а також приватних зібраннях українського зарубіжжя, деякі з них ще й досі залишаються не виявленими, інші — невідомими чи втраченими, що унеможлиблює написання її наукової біографії. Водночас знайдені документи й матеріали дозволяють зробити спробу реконструювати життєпис О.Петлюри, колишньої першої леді України Української Народної Республіки, дружини українського державного, військового та політичного діяча, члена Генерального Секретаріату Української Центральної Ради, головного Отамана Військ і Флоту Української Народної Республіки, голови Директорії Української Народної Республіки, Голови Директорії Української Народної Республіки в екзилі С.Петлюри.

Короткі біографічні відомості про Ольгу Петлюру одним з перших подав дослідник життєписів визначних українських жінок, письменник О.Луговий у статті «Ольга Петлюрова», опублікованій за її життя, де він передбачливо зазначив: «...про дружину Головного Отамана Ольгу Петлюрову відомості у нас скупі...»¹², ця його думка й сьогодні не втратила значення, в розумінні того, що деякі важливі дані її біографії виявити поки не вдалося. Окремі факти життєпису О.Петлюри стали з'являтися в поодиноких зарубіжних українських періодичних виданнях, а також в «Енци-

¹² Луговий О. Визначне жіноцтво України: історичні життєписи у чотирьох частинах. — Торонто, 1942. [Назва з екрана]. [Електронний ресурс]. [Режим доступу]: http://ukrlife.org/main/evshan/women_ua4.html; Луговий О. (справж. Овруцький-Швабе Олександр-Василь; 8 січня 1904, Овруч — 30 вересня 1962, Чішолм, похов. у м. Едмонтон, провін. Альберта, Канада), український письменник.

клопедії українознавства», де було вказано число, місяць і місце її народження¹³.

У газетній публікації «Родина Петлюрів» під криптонімом М.Б., що, ймовірно, вийшла з нагоди вшанування 50-ї річниці страждальницької смерті Симона Петлюри, є короткі відомості про його дружину¹⁴. До 60-ліття трагічної загибелі Симона Петлюри відгукнулась членкиня Союзу українок Америки Я.Панчук статтею про його дружину, характеризуючи Ольгу Петлюру як людину великих християнських чеснот, яка прикладом свого життя заслужила місце в серці кожної української людини¹⁵.

В останніх роках інформація з різним ступенем достовірності й узагальнення щодо діяльності Ольги Петлюри вміщена в друкованих, але переважно електронних виданнях¹⁶. Привертають

¹³ Петлюра О. Енциклопедія українознавства. — Мюнхен: Молоде життя, 1970. — Т.6. — С.2029.

¹⁴ М.Б.[ймовірно Микола Битинський] Родина Петлюрів / Свобода (Джерсі Сіті, США). — Ч. 219. 12 листопада 1976. — С.2.; Його ж. Родина Петлюрів. — Свобода (Джерсі Сіті, США). — Ч. 220. 13 листопада, 1976. — С.2. *Битинський Микола* (6 грудня 1893, смт. Літин, тепер Вінницький р-н, Вінницька обл. — 24 грудня 1972, Торонто, провін. Онтаріо, Канада), український геральдист, фалерист, поет, прозаїк, публіцист, вексилолог, мистецтвознавець, дослідник і розробник емблематики та уніформології, автор двох нагород Української Народної Республіки — Хреста Симона Петлюри (остаточний варіант) та Военного Хреста. З березня 1919 мобілізований до армії Української Народної Республіки. З кінця 1920 перебував у таборах інтернованих воєнків армії Української Народної Республіки в Польській Республіці. З 1923 — у Чехословацькій Республіці (Прага), у 1942–1945 — на примусових роботах у Німеччині, 1945–1950 — учитель в українських освітніх закладах у таборах ДІ-Пі. З 1951 — у Канаді, здійснював викладацьку діяльність, автор підручників й поетичних збірок. Активний діяч українського генеалогічного й геральдичного товариства. Правдоподібно цю статтю з архіву М.Битинського було подано до друку у 50-ті роковини страждальницької смерті Головного Отамана Військ Української Народної Республіки для вшанування світлої пам'яті визначної особистості.

¹⁵ Панчук Я. Ольга Петлюра (1885–1959)/ Наше життя. Our Life (Філадельфія, США). — 1986. — Ч. 5. травень. — С.5–6.

¹⁶ Симон Петлюра і його родина: до 70-річчя його трагічної загибелі. док. і матер./ Упорядк. та передм. В.Михальчука. — К.: Рада, 1996. — 317 с.; Сохацька Є. Дружини державників: Ольга Петлюра і Домініка Огієнко, 2012. — С.42–48. [Назва з екрана]. [Електронний ресурс]. [Режим доступу] <http://elar.kpnu.edu.ua/8081/xmlui/handle/123456789/3748>; Сохацька Є. Пам'ять про високий обов'язок: дружини державників: Ольга Петлюра і Домініка Огієнко. [Назва з екрана]. [Електронний ресурс]. [Режим доступу] <http://incognita.day.kiev.ua/olga-petlyura.html>; Чернов А. Доля родини Петлюри. [Назва з екрана]. [Електронний ресурс]. [Режим доступу] // <http://na-skrzhyalyah>.

увагу праці, в яких зроблено спробу доповнити життєпис Ольги Петлюри новими фактами, з використанням архівних документів, спостерігається намагання уточнити дату й місце народження, виявити походження, дослідити виховання, освіту, віросповідання, активність у суспільно-політичному русі України початку ХХ ст., дієвість в українській політичній еміграції в Європі у 20–50-х рр. ХХ ст.¹⁷.

У пропонованому дослідженні зроблено спробу реконструювати життєпис Ольги Петлюри із залученням виявлених автентичних документів про її походження, свідоцтва про освіту, свідоцтва про її шлюб, записів у метричних книгах про реєстрацію шлюбу й реєстрацію народження та хрещення її єдиної доньки Лариси (Лесі) Петлюри, а також запису про одруження її батьків Опанаса Більського й Олександрі Биковської.

Основним джерелом для реконструкції життєпису О. Петлюри став її епістолярій. Сучасні джерелознавці називають епістолярні джерела кожної епохи своєрідним її колективним портретом, створеним свідками тогочасних подій, і «автопортретом

blogspot] Кам'янець-Подільський історичний <http://kphistory.com.ua/sohatska-e-ramyat-pro-vysokuj-obovyazok-druzhyuny-derzhavnykiv-olha-petlyura-i-dominika-ohijenko/>; Безсмертний-Анзіміров А. Ольга Петлюра [Електронний ресурс] / Андрій Безсмертний-Анзіміров // День : Україна Incognita (23.12.2015). Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/olga-petlyura.html>. – Назва з екрана.; Ольга Петлюра: перша леді УНР, про яку мало хто знає. [Назва з екрана]. [Електронний ресурс]. [Режим доступу] /<https://ukrainsky.com.ua/olga-petlyura-persha-ledi-unr/>; Кобець Н. Замість квітів на могилу/Свобода (Нью-Йорк, США), 1996, № 94. — 17 травня. — С. 5; Ківшар Т. Заремба О. Ольга Петлюра (на вшанування 60-х роковин відходу у вічність) / Новий шлях: Українські Вісті (Торонто, Канада). — 2019, 3 грудня. — С. 6; Ківшар Т. Союз українок Канади — Ользі Петлюрі. — Промінь (Торонто, Канада). — 2024. — жовтень-листопад. — С. 20–23.

¹⁷ Стемпень С. Ольга Більська-Петлюра у світлі нових архівних досліджень. — В кн.: Кіпіані В. Країна жіночого роду. — К.: Vivat. — 2021. — С. 36–49; Stepień S. Olga z Bilskich Petlura — w świetle nowych poszukiwań archiwalnych // Праці Українсько-Польської Комісії дослідження взаємин 1917–1921 рр. / Відпов. ред. В. Ф. Верстюк, Я. Я. Брусський. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. — Т. 1. — С. 233–255; Ківшар Т. Листи Ольги Петлюри до Доріс Янди/ Українська біографістика. — 2019. — Вип. 18. — С. 213–232; Ківшар Т. Ольга Петлюра в політичному і культурному русі української еміграції в Європі (20-40-ві роки ХХ ст.). — В кн.: Ucraina Magna. — К., 2017. Т. II: Українська жінка в інонаціональному середовищі: побутовий та громадянський вияви/ За заг. ред. В. Піскун; упорядн. Д. Гордієнко та Ю. Горбач. — С. 159–189.

авторів листів» з їх самовираженням, індивідуальним світоглядом, уподобаннями, міжособистісним спілкуванням, без внутрішньої і зовнішньої цензури, багатогранна інформація особистого характеру яких розкриває внутрішній світ історичних постатей, їх ставлення до свого оточення та його сприйняття, відтворює біографічні правдиві факти життя, оживляє їх оцінками, роздумами, що подають з перших вуст і доповнюють офіційний перелік заслуг відомих діячів минулого¹⁸.

У листах О.Петлюри, адресованих визначним діячам української політичної еміграції УНРівської доби, науковцям, лідерам громадського й культурного руху, Степану Сірополку та його родині, Івану Рудичіву, Валентину Садовському, Лідії Садовській, Михайлу та Параскеві Єреміївим, Михайлу Садовському, висвітлено її світобачення, відображено загальнолюдські ціннісні орієнтації, а також події політичного й громадського життя української еміграції у Польщі, Чехії, Франції та Канаді.

Епістолярій О.Петлюри містить унікальні факти, цікаві відомості про різні події наукового, суспільно-політичного, культурно-просвітницького й повсякденного життя української інтелігенції у вигнанні. У листах висвітлено важливі факти життєдіяльності й життєзабезпечення, політичного, культурного, побутового й родинного життя Симона Петлюри, лідера українського національно-визвольного руху ХХ ст., а потім його удовиці, яка залишилась на еміграції у Франції зі смертельно хворою донькою без належних матеріальних засобів до існування, без житла, без родини, без знання французької мови, без роботи та з постійним страхом переслідування. У своїх листах вона винятково коректно аналізувала повсякденність української політичної еміграції, інтелігентно відгукувалась про свої взаємини з оточенням, хоч інколи з'ясовувала стосунки з окремими людьми категорично та принципово.

¹⁸ Історичне джерелознавство: підручник для студ. історич. спец. вищих навч. закладів/ Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. — К.: Либідь, 2002. — С. 246; Старовойтенко І. Листи Євгена Чикаленка як джерело просопографічної інформації про автора/ Старовойтенко Інна// Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — 2005. С. 232–254. [Назва з екрана]. [Електронний ресурс]. [Режим доступу]: http://history.org.ua/journal/sid_2005/12/2/11.pdf

З епістолярної спадщини Ольга Петлюра постає як благо-родна, вольова, жертовна й розумна жінка з власними поглядами на події суспільно-політичного, культурно-освітнього та побутового життя української інтелігенції поза межами своєї країни, на дії окремих осіб з колишніх соратників Симона Петлюри, що не завжди збігаються з ustalеними в українській історіографії оцінками їхньої діяльності.

Уточненню окремих фактів біографії Ольги Петлюри сприяли листи її чоловіка Симона Петлюри й доньки Лесі Петлюри, а також Андрія Ливицького, Івана Рудичіва, Олександра Удовиченка, Михайла Єреміїва й Михайла Садовського. Листи М. Аркаса-третього допомогли висвітлити хронології подій життя Ольги Опанасівни початку 1950-х років.

Важливим джерелом для уточнення окремих фактів з життя О. Петлюри стали її спомини, викладені в усному інтерв'ю 1949 р., котре записала й згодом видала зі своїм коментарем журналістка Любов Дражевська¹⁹.

Некрологи-спомини, як один з різновидів джерел особового походження, також стали важливими для уточнення біографічних

¹⁹ Дражевська Л. Незабутня зустріч з дружиною С. Петлюри / Українські вісті (Новий Ульм, Німеччина). — Ч. 29. — 10 квіт. 1949. — С. 3–4. *Дражевська Любов* (псевд. Любов Слобожанська; 12 вересня 1910, Харків — 29 квітня 2006, Нью-Йорк, шт. Нью-Йорк, США), літературознавиця, редакторка, журналістка, вчена-геолог і громадська діячка, Дійсна членкиня Української вільної академії наук в США, Почесна членкиня Союзу українок Америки. Навчалась у Харківському інституті народної освіти. Під час Другої світової війни виїхала до Німеччини. Працювала у Центральному представництві української еміграції у Франкфурті-на-Майні. З 1950 — на еміграції у США. Закінчила Колумбійський ун-т (1958). Була перекладачкою і редакторкою у «Голосі Америки» (1951–1954), пресовою референткою в Українській вільній академії наук в США (Нью-Йорк). Входила до Управи Українського музею у Нью-Йорку (1976–1993; з 1982 — заступниця голови). Була членкинею Редакційної колегії і Видавничого комітету з підготовки й видання двотомника «Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи / Видано українською вільною академією наук у США / Ред. кол. Л. Дражевська, Н. Ливицька-Холодна, Л. Чикаленко та ін. — Т. 1. Нью-Йорк, 1956. — 480 с.; Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Том II / Видано українською вільною академією наук у США, Бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі / Ред. кол. Л. Дражевська, П. Йосипишин, Н. Ливицька-Холодна, С. Ріпецький. — Нью-Йорк, 1979. — 627 с. Співредакторка видання: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості / Видано українською вільною академією наук у США. — Нью-Йорк. — 1970. — 923 с.

відомостей. Ці документальні нариси про життя і діяльність Ольги Опанасівни, написані визначними діячами української політичної еміграції, які, вшановуючи її пам'ять, з різною часткою об'єктивності викладаючи окремі факти з її біографії, дозволили уточнити й доповнити життєпис цієї непересічної особистості.

У некролозі-спомині, наприклад, Наталія Дорошенко-Савченко²⁰ прагнула деталізувати окремі періоди життєпису своєї землячки, залучаючи не лише власну пам'ять, а й біографічні відомості О. Петлюри з особистих листів у 1955–1957 рр. до авторки споминів. Тривалий час публікацію Н. Дорошенко-Савченко дослідники використовували як основне джерело при висвітленні окремих подій у житті Ольги Опанасівни, зважаючи, що авторка посилалась на листи до неї О. Петлюри, тексти яких в архіві Н. Дорошенко-Савченко не збереглися, на жаль²¹, а окремі факти з її споминів пізніше вдалося уточнити на підставі публікацій та архівних джерел.

Цікавими виявилися спогади Михайла Єремїєва²², який досить довго підтримував зв'язки з Ольгою Опанасівною та Лесею

²⁰ Дорошенко-Савченко Н. Мій поклін страдниці. — Прометей (Нью-Йорк), 1959, 17 грудня. — С. 2–3. *Дорошенко-Савченко Наталія* (1888, с. Білоцерківці, тепер Пирятинський р-н, Полтавська обл. — 6 січня 1974, Нью-Йорк, шт. Нью-Йорк, США), педагогиня, письменниця, бібліотекарка, громадська діячка. Освіту отримала у Прилуцькій жіночій гімназії. З 1904–1906 навчалась у С.-Петербурзькій гімназії, пізніше вчилася на Вищих жіночих курсах у Києві. 1913–1917 — зав. і вчителька Проскурівської вищої початкової дівочої школи; 1917–1920 — організаторка і директорка Полтавської земської дівочої української гімназії; 1920–1921 — керівниця дошкільної й позашкільної освіти на Київщині. З 1921 — у Львові, бібліотекарка у Товаристві «Просвіта». З 1939 — на еміграції у Польській Республіці (Краків), з 1944 — у США. Здійснювала просвітницьку діяльність, вела громадську роботу, публікувала науково-популярні статті, оповідання у львівських, краківських часописах, газеті «Свобода» (США). Детальніше див.: Кострова М. В., Харгелія О. В. Наталія Дорошенко (1888–1974) — бібліотекар, письменник, педагог: біобібліогр. нарис/ М. В. Кострова, О. В. Харгелія; [відп. ред. М. М. Романюк]. — Львів, ЛННБ України, 2012. — 194 с.

²¹ Музей-архів імені Дмитра Антоновича Української вільної академії наук у США (Нью-Йорк). Фонд 168. — *Савченко Наталія* (з дому Дорошенко; 1888–1974). Листи О. Петлюри, зазначені у споминах Н. Дорошенко-Савченко, відсутні у її Фонді, за інформацією Тамари Скрипки — хранительки Фондів Музею-архіву імені Дмитра Антоновича Української вільної академії наук у США (Нью-Йорк).

²² Єремїєв М. Тернистим шляхом : спогади/ Українські вісті (Новий Ульм, Німеччина). — 1960. — Ч. 1/2 (Новий рік — Різдво Христове, 1960). — С. 5–10; *Єремїєв*

Петлюрами, розпочавши своє знайомство з цією родиною, супроводжуючи їхній від'їзд з Кам'янця-Подільського за кордон, фактично в еміграцію, а потім упродовж тривалого часу разом зі своєю дружиною спілкувався у Франції з вдовою та донькою Головного Отамана.

У некролозі-спогаді П. Зайцева²³ автор відзначав особливості характеру, виховання й людських рис О.Петлюри. Лицар Першого Зимового походу армії Української Народної Республіки І.Вонарха-Варнак, який був знайомий з Ольгою Опанасівною ще з молодих років у Прилуках й підтримував взаємини до її відходу у вічність, відгукнувся споминами зі словами вдячності за її постійне шанобливе ставлення до українських вояків²⁴.

Спогади З. Плітас²⁵, однієї з нечисленної рідні О.Петлюри, розширили уявлення про різні періоди її повсякденного життя, відзначаючи такі індивідуальні риси, як шляхетність і духовність.

Доповненню біографічної інформації з останніх років життя О.Петлюри сприяв некролог-спомин Є.Мишковської-Прокопович²⁶, яка тривалий час підтримувала зв'язок із О.Петлюрою, а в 1946 р. запросила її переїхати з Парижа в передмістя до

(Сремів) Михайло (7 лютого 1889, с. Новосілки, тепер Ємільчанський р-н, Житомирська обл. — 16 вересня 1975, Женева, Швейцарія), український журналіст, дипломат, громадський і політичний діяч.

²³ Зайцев П. Ольга Петлюра. — Мета (Нью-Йорк, США). — Січень-червень, 1960; Його ж. Ольга Петлюра: до 20-ліття з дня смерті/ Українські вісті (Детройт, шт. Мічиган, США). — 1979. — Ч. 43 (14 лист. 1979) [копія]. — С. 1; *Зайцев Павло* (псевдоніми: Гарбузов, Слободський, Л.Гарбуздов, Лука Грабуздович; 23 вересня 1886, Суми — 2 вересня 1965, Мюнхен, Федеративна Республіка Німеччини), український публіцист, літературознавець, редактор, громадсько-культурний діяч.

²⁴ Вонарха-Варнак І. Замість квітів на могилу. (У п'яту річницю смерті св. пам'яті Ольги Петлюрової). — Дороговказ (Торонто, Канада). — Бюлетень Союзу бувших українських вояків у Канаді. — Ч. 5–6 (24–25), березень-червень 1965. — С. 5.

²⁵ Плітас З. Мої зустрічі з Ольгою Петлюрою / Промінь (Вінніпег, Канада). — 1970. — Ч. 11 (лист.) — С. 7–8; *Плітас Зоя* (уроджена Равич; 21 лютого 1903, с. Великі Канівці, тепер Чорнобаївський р-н, Черкаська обл. — 1 лютого 1988, Торонто, провін. Онтаріо, Канада), лікарка і громадська діячка.

²⁶ Прокопович Є. З останніх літ: пам'яті Ольги Опанасівни Петлюри. — Наше життя. Our Life (Філадельфія). — 1959. — Ч.11, грудень. — С. 10–11; *Мишковська-Прокопович Єлизавета* (уроджена Веселовська; 26 жовтня 1883, С.-Петербург — 18 лютого 1964, м. Бессанкур, поблизу Парижа, Франція), громадська діячка.

себе на віллу, у містечко Бессанкур, де вони мешкали разом до кінця 1954 р. Але через не завжди комфортні умови проживання у Бессанкурі О.Петлюра періодично поверталась до Парижа, де знаходила прихисток в однокімнатній квартирі родини найшляхетнішого із шляхетних українських військовиків у Франції — генерала Олександра Удовиченка²⁷.

Важливими джерелами для реконструкції біографії О.Петлюри стали документи Центрального державного архіву громадських організацій і об'єднань України (ЦДАГО України), Державного Архіву міста Києва, Музею Гетьманства (Київ), Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО, Чернігів), Центрального державного Архіву міста Москви (ЦДАМ), Музею-архіву імені Дмитра Антоновича Української вільної академії наук у США (Нью-Йорк), Бібліотеки Музею-архіву імені Дмитра Антоновича Української вільної академії наук у США (Нью-Йорк), Нью-Йоркської публічної бібліотеки (США), Бібліотеки та Архіву Канади (Оттава), Військово-історичного музею і архіву Української вільної академії наук у Канаді (Вінніпег), Українсько-канадського дослідно-документаційного центру (Торонто, Канада), Бібліотеки Інституту Святого Володимира (Торонто, Канада), приватних архівів Валентини Родак (Торонто, Канада) та Марії Бойко-Дяконов (Британська Колумбія, Канада). Важливими стали усні спомини членів родини Ольги Петлюри — св. пам. Олександрів Сірополко (Прага, Чехія), св. пам. Ярослава Скрипника (Едмонтон, Канада), а також Володимира Петлюри (Гамільтон, Канада), Тамари Скрипник (в заміжжі Яровенко) (Торонто, Канада), приватного архіву автора життєпису й упорядника.

Відтворенню перебігу окремих подій життя О.Петлюри сприяли публікації в українській зарубіжній періодиці, в тому числі «Прометей» (Нью-Йорк, США), «Наше життя. Our Life» (Філадельфія, США), «Київ» (Філадельфія, США), «Свобода» (США), «Мета» (Нью-Йорк, США), «Українські вісті» (Новий Ульм, Німеччина),

²⁷ Удовиченко Олександр (20 лютого 1887, Харків — 19 квітня 1975, м. Ментенон, Франція), генерал-полковник, публіцист, український військовик, політичний і громадський діяч. У Парижі О.Удовиченко з родиною мешкав за адресою: 23 Rue Benard, 75014 Paris. У цій квартирі часто перебувала, а від кінця 1954 р. й до свого відходу у вічність у листопаді 1959 р. постійно жила Ольга Петлюра.

ЗМІСТ

Переднє слово	7
ЖИТТЄПИС ОЛЬГИ ПЕТЛЮРИ	11
Список пам'яток, збережених Ольгою Петлюрою, що залишились у її великій дерев'яній скрині, (описані П. Йосипишиним)	195
ЛИСТИ ОЛЬГИ ПЕТЛЮРИ	201

1921

№ 1. До Лідії і Валентина Садовських	203
№ 2. До Лідії і Валентина Садовських	207
№ 3. До Лідії Садовської.....	214
№ 4. До Лідії Садовської.....	216
№ 5. До Валентина Садовського.....	219
№ 6. До Лідії Садовської.....	222

1922

№ 7. До Леоніда Сірополка	223
№ 8. До Лідії Садовської.....	225
№ 9. До Валентина Садовського.....	228
№10. До Леоніда Сірополка	230
№ 11. До Леоніда Сірополка	231
№ 12. До Лідії Садовської.....	234
№ 13. До Леоніда Сірополка	235
№ 14. До Лідії Садовської.....	236
№ 15. До Валентина Садовського.....	240
№ 16. До Леоніда Сірополка	242

№ 17. До Леоніда Сірополка	243
№ 18. До Валентина Садовського.....	244
№ 19. До Леоніда Сірополка	246
№ 20. До Лідії Садовської.....	247
№ 21. До Лідії Садовської.....	251
№ 22. До Леоніда Сірополка	254
№ 23. До Леоніда Сірополка	255
№ 24. До Валентина Садовського.....	257
№ 25. До Леоніда Сірополка	260
№ 26. До Ніни й Степана Сірополків	261
№ 27. До Ніни і Степана Сірополків.....	263
№ 28. До Леоніда Сірополка	264

1923

№ 29. До родини Степана Онисимовича Сірополка	265
№ 30. До родини Степана Онисимовича Сірополка	266
№ 31. До Ніни Сірополко.....	267
№ 32. До Ніни Сірополко.....	268
№ 33. До Ніни Сірополко.....	270
№ 34. До Ніни Сірополко.....	275
№ 35. До Ніни Сірополко.....	277
№ 36. До Ніни Сірополко.....	279
№ 37. До родини Степана Сірополка.....	281
№ 38. До Ніни Сірополко.....	283
№ 39. До Лесі Петлюри	285
№ 40. До Ніни Сірополко.....	286
№ 41. До Лесі Петлюри.....	288
№ 42. До Степана Онисимовича Сірополка.....	289
№ 43. До Ніни Сірополко.....	290
№ 44. До Олександрі Сірополко	292
№ 45. До Ніни й Степана Сірополків	293

1924

№ 46. До родини Степана Онисимовича Сірополка	294
№ 47. До Ніни Сірополко.....	296

№ 48. До Ніни Сірополко.....	298
№ 49. До Ніни й Степана Сірополків	299
№ 50. До Ніни Сірополко.....	301
№ 51. До Ніни й Степана Сірополків	303
№ 52. До Ніни Сірополко.....	305
№ 53. До родини Степана Онисимовича Сірополка	307
№ 54. До Ніни Сірополко.....	309
№ 55. До родини Степана Онисимовича Сірополка	310
№ 56. До Ніни Сірополко.....	311
№ 57. До Ніни й Степана Сірополків	313
№ 58. До Ніни Сірополко.....	314
№ 59. До Ніни Сірополко.....	316
№ 60. До Степана Степановича Сірополка.....	317
№ 61. До Ніни Сірополко.....	318
№ 62. До Ніни Сірополко.....	319
№ 63. До Ніни Сірополко.....	321
№ 64. До Степана Степановича Сірополка.....	323
№ 65. До Ніни Сірополко.....	324
№ 66. До Ніни Сірополко.....	326
№ 67. До Ніни Сірополко.....	327
№ 68. До Степана Степановича Сірополка.....	328
№ 69. До Ніни Сірополко.....	329
№ 70. До Степана Онисимовича Сірополка.....	330
№ 71. До Ніни Сірополко.....	331
№ 72. До Степана Степановича Сірополка.....	332
№ 73. До Степана Степановича Сірополка.....	333
№ 74. До Ніни Сірополко	334
№ 75. До Степана Онисимовича Сірополка.....	335
№ 76. До Ніни Сірополко.....	336
№ 77. До Ніни Сірополко.....	337
№ 78. До Ніни Сірополко.....	338
№ 79. До Ніни Сірополко.....	339
№ 80. До Ніни Сірополко.....	341
№ 81. До Ніни Сірополко.....	342
№ 82. До Ніни Сірополко.....	343

№ 83. До Валентина Садовського.....	344
№ 84. До Ніни і Степана Степановича Сірополків.....	346
№ 85. До Степана Сірополка	348
№ 86. До Ніни Сірополко.....	350
№ 87. До Степана Степановича й Ніни Сірополків.....	351

1925

№ 88. До Степана Сірополка	353
№ 89. До Ніни Сірополко.....	355
№ 90. До Степана Сірополка	356
№ 91. До Ніни Сірополко.....	358
№ 92. До Ніни Сірополко.....	359
№ 93. До Валентина Садовського.....	361

1926

№ 94. До Ніни й Степана Сірополків	364
№ 95. До Ніни й Степана Сірополків	366
№ 96. До Ніни і Степана Степановича Сірополків.....	367
№ 97. До Ніни й Олександри Сірополків.....	370
№ 98. До Ніни Сірополко.....	372
№ 99. До Ніни й Степана Сірополків	377
№ 100. До Ніни й Степана Сірополків	378
№ 101. До Олександри Сірополко	379
№ 102. До Ніни й Степана Сірополків	383
№ 103. [Ймовірно, до родини Валентина Садовського]	384
№ 104. До Ніни і Степана Сірополків.....	387
№ 105. До Ніни Сірополко.....	389
№ 106. До Ніни Сірополко.....	392
№ 107. До Параскеви Єремївої	394
№ 108. До Олександри Сірополко	399
№ 109. До Ніни й Степана Сірополків	402
№ 110. До Ніни й Степана Сірополків	403
№ 111. До Ніни й Степана Сірополків	408
№ 112. До Ніни Сірополко.....	410
№ 113. До Ніни й Степана Сірополків	411

№ 114. До Ніни й Степана Сірополків	419
№ 115. До Ніни й Степана Сірополків	420
№ 116. До Ніни й Степана Сірополків	423
№ 117. До Ніни Сірополко.....	426
№ 118. До Олександри Сірополко	429
№ 119. До Ніни й Степана Сірополків	431
№ 120. До Ніни й Степана Сірополків	436
№ 121. До Параскеви Єремївої	439
№ 122. До Ніни й Степана Сірополків	440
№ 123. До «Міжорганізаційного Комітету»	445
№ 124. До Ніни й Степана Сірополків	446
№ 125. До Ніни й Степана Сірополків	448

1928

№ 126. До Ніни й Степана Сірополків	451
№ 127. До Ніни й Степана Сірополків	452
№ 128. До Ніни й Степана Сірополків	453
№ 129. До Ніни й Степана Сірополків	454
№ 130. До Ніни й Степана Сірополків	455
№ 131. До Ніни й Степана Сірополків	457
№ 132. До Степана Сірополка	462
№ 133. До Ніни й Степана Сірополків	463
№ 134. До Ніни й Степана Сірополків	465
№ 135. До Ніни й Степана Сірополків	466
№ 136. До Ніни й Степана Сірополків	467
№ 137. До Михайла Єремїва.....	470
№ 138. До Ніни й Степана Сірополків	473
№ 139. До Ніни й Степана Сірополків	474
№ 140. До Ніни й Степана Сірополків	476
№ 141. До Ніни й Степана Сірополків	477
№ 142. До Параскеви Єремївої	481

1929

№ 143. До Ніни й Степана Сірополків	482
№ 144. До Олександри Сірополко	484

№ 145. До Ніни Сірополко.....	485
№ 146. До Ніни й Степана Сірополків	488
№ 147. До Ніни й Степана Сірополків	489
№ 148. До Ніни й Степана Сірополків	492
№ 149. До Степана Сірополка	495
№ 150. До Ніни й Степана Сірополків	501
№ 151. До Ніни й Степана Сірополків	503
№ 152. До Степана Сірополка	505
№ 153. До Ніни й Степана Сірополків	507
№ 154. До Ніни й Степана Сірополків	508
№ 155. До Степана та Олександри Сірополків	512
№ 156. До Олександри Сірополко	513
№ 157. До Ніни й Степана Сірополків	514
№ 158. До Ніни й Степана Сірополків	516
№ 159. До Ніни й Степана Сірополків	517
№ 160. До Ніни й Степана Сірополків	519
№ 161. До Леоніда Сірополка	520

1930

№ 162. До Ніни й Степана Сірополків	521
№ 163. До Ніни й Степана Сірополків	522
№ 164. До Ніни й Степана Сірополків	523
№ 165. До Ніни й Степана Сірополків	524
№ 166. До Ніни й Степана Сірополків	525
№ 167. До Ніни й Степана Сірополків	528
№ 168. До Ніни й Степана Сірополків	530
№ 169. До Ніни й Степана Сірополків	531
№ 170. До Ніни й Степана Сірополків	535
№ 171. До Степана Онисимовича Сірополка.....	537
№ 172. До Ніни й Степана Сірополків	539
№ 173. До Ніни й Степана Сірополків	545
№ 174. До Ніни й Степана Сірополків	548
№ 175. До Ніни й Степана Сірополків	550
№ 176. До Ніни й Степана Сірополків	551

№ 177. До Ніни й Степана Сірополків	552
№ 178. До Ніни й Степана Сірополків	553
№ 179. До Ніни й Степана Сірополків	556
№ 180. До Ніни й Степана Сірополків	558
№ 181. До Ніни й Степана Сірополків	559

1931

№ 182. До Ніни й Степана Сірополків	561
№ 183. До Ніни й Степана Сірополків	562
№184. До Ніни й Степана Сірополків	565
№ 185. До Ніни, Степана і Леоніда Сірополків.....	568
№ 186. До Параскеви Єреміївої	570
№ 187. До Ніни й Степана Сірополків	572
№ 188. До Ніни й Степана Сірополків	575
№ 189. До Ніни й Степана Сірополків	577
№ 190. До Параскеви Єреміївої	579
№ 191. До Степана Онисимовича Сірополка.....	580

1932

№ 192. До Ніни Сірополко.....	583
№ 193. До Ніни й Степана Сірополків	584
№ 194. До Ніни й Степана Сірополків	585
№ 195. До Ніни й Степана Сірополків	586
№ 196. До Ніни й Степана Сірополків	588
№ 197. До Ніни й Степана Сірополків	589
№ 198. До Ніни й Степана Сірополків	591
№ 199. До Ніни й Степана Сірополків	594
№ 200. До Ніни й Степана Сірополків	596
№ 201. До Ніни й Степана Сірополків	598
№ 202. До Ніни й Степана Сірополків	599
№ 203. До Лідії і Валентина Садовських	600
№ 204. До Ніни й Степана Сірополків	602
№ 205. До доньки Валентина Садовського	604

1933

№ 206. До Параскеви Єремїївої	605
№ 207. До Ніни й Степана Сірополків	606
№ 208. До Ніни й Степана Сірополків	609
№ 209. До Ніни й Степана Сірополків	612
№ 210. До Ніни й Степана Сірополків	614
№ 211. До Олександри Сірополко	615
№ 212. До Ніни й Степана Сірополків	616
№ 213. До Ніни й Степана Сірополків	617
№ 214. До Ніни й Степана Сірополків	618
№ 215. До Ніни й Степана Сірополків	620
№ 216. До Ніни й Степана Сірополків	621

1934

№ 217. До Ніни й Степана Сірополків	622
№ 218. До Параскеви Єремїївої	623
№ 219. До Ніни й Степана Сірополків	624
№ 220. До Ніни й Степана Сірополків	628

1935

№ 221. До Ніни й Степана Сірополків	630
---	-----

1936

№ 222. До Ніни й Степана Сірополків	632
№ 223. До Ніни й Степана Сірополків	633
№ 224. До Ніни й Степана Сірополків	634
№ 225. До Ніни Сірополко.....	636
№ 226. До Ніни й Степана Сірополків	637

1937

№ 227. До Ніни й Степана Сірополків	638
№ 228. До Ніни й Степана Сірополків	641
№ 229. До Ніни й Степана Сірополків	642
№ 230. До Ніни й Степана Сірополків	643
№ 231. До Ніни й Степана Сірополків	644

№ 232. До Ніни й Степана Сірополків	645
№ 233. До Ніни й Степана Сірополків	647
№ 234. До Степана Онисимовича Сірополка.....	648
№ 235. До Степана Онисимовича Сірополка.....	649
№ 236. До Ніни й Степана Сірополків	650
№ 237. До Ніни й Степана Сірополків	652

1938

№ 238. До Параскеви та Михайла Єремїєвих	653
--	-----

1939

№ 239. До Ніни Сірополко.....	657
№ 240. До Ніни й Степана Сірополків	661
№ 241. До Ніни й Степана Сірополків	663

1941

№ 242. До Івана Рудичіва.....	664
№ 243. До Івана Рудичіва.....	666
№ 244. До Івана Рудичіва.....	667
№ 245. До Івана Рудичіва.....	669
№ 246. До Івана Рудичіва.....	670
№ 247. До Івана Рудичіва.....	672
№ 248. До Івана Рудичіва.....	675
№ 249. До Івана Рудичіва.....	677
№ 250. До Івана Рудичіва.....	679
№ 251. До Івана Рудичіва.....	680
№ 252. До Івана Рудичіва.....	682
№ 253. До Івана Рудичіва.....	683
№ 254. До родини Степана Онисимовича Сірополка	684

1942

№ 255. До Ніни й Степана Сірополків	687
№ 256. До Івана Рудичіва.....	688
№ 257. До Івана Рудичіва.....	689
№ 258. До Івана Рудичіва.....	691

№ 259. До Івана Рудичіва.....	692
№ 260. До Івана Рудичіва.....	693
№ 261. До Степана Скрипника.....	694
№ 262. До Івана Рудичіва.....	695
№ 263. До Ніни Сірополко.....	696
№ 264. До Ніни Сірополко.....	697
№ 265. До Ніни Сірополко.....	699
№ 266. До Ніни й Степана Сірополків	700
№ 267. До Ніни й Степана Сірополків	703
№ 268. До Ніни й Степана Сірополків	704

1943

№ 269. До Ніни й Степана Сірополків	706
№ 270. До Ніни Сірополко.....	708
№ 271. До Ніни й Степана Сірополків	710
№ 272. До Ніни й Степана Сірополків	711

1944

№ 273. До Ніни й Степана Сірополків	712
№ 274. До Ніни й Степана Сірополків	713

1945

№ 275. До Михайла Садовського.....	715
------------------------------------	-----

1946

№ 276. До Михайла Садовського.....	716
------------------------------------	-----

1947

№ 277. До Михайла Садовського.....	719
№ 278. До Михайла Садовського.....	721

1948

№ 279. До Михайла Садовського	722
-------------------------------------	-----

1949

№ 280. До Доріс Янди	724
№ 281. До Доріс Янди	726

1951

№ 282. До Михайла Садовського	729
№ 283. До Михайла Садовського	737
№ 284. До Михайла Садовського	738
№ 285. До Михайла Садовського	740
№ 286. До Михайла Садовського	743
№ 287. До Михайла Садовського	744

1953

№ 288. До Михайла Садовського	745
Іменний покажчик.....	747